

Ryssland och det civila samhället

- ett teorikritiskt analysförsök

Per Hägglund

Abstract

Based on an analytical overview of post-Communist civil society development in Russia, the present thesis attempts a critical discussion of general civil society theory from the perspective of its relevance for the case study in question. The text consists of three closely interconnected, mutually reinforcing parts. In the first part, major issues of current civil society research are being thematically presented and discussed. The second part concerns itself with the case study as such. It is divided into two parts, one dealing with the relations between state and civil society in Russia, the other with civil society and the individual. In the third part a critical discussion of general civil society theory is attempted from the point of view of the preceding case study.

The emerging picture of Russian civil society, not surprisingly, is very mixed. Notwithstanding tremendous growth of independent associational life compared to former levels, state attempts at control continue and estimates of social capital in Russia vary greatly.

The imperative need to fully take into account the particulars of Russian culture and history, especially its totalitarian and statist heritage, when attempting an analysis of Russia's civil society is underlined. Some common assumptions of general civil society theory are shown to make little sense in a Russian context.

Key words: Russia, Civil Society, Democratization, Post-Communist Transition, Social Capital

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	2
2. Teoretiska perspektiv på det civila samhället	4
2.1 Den tredje sektorn – föreningslivets domän	4
2.2 Det civila samhället och staten	5
2.3 Det civila samhället och marknaden	6
2.4 Det civila samhället som det goda samhället.....	7
2.5 Det civila samhället som “The Public Sphere”	8
2.6 Förtroende och socialt kapital.....	9
3. Det civila samhället i Ryssland	11
3.1 Staten och det civila samhället i Ryssland.....	11
3.1.1 Bakgrund.....	11
3.1.2 Offentliga kontrollstrategier	13
3.1.3 The Civic Forum.....	14
3.1.4 Frågan om statens roll.....	15
3.1.5 Statscentrism kontra liberalism.....	16
3.2 Individen och det civila samhället i Ryssland.....	18
3.2.1 Ryssland - ett samhälle utan interpersonellt förtroende?.....	19
3.2.2 <i>Blat´</i> - en specifikt rysk form av socialt kapital?.....	20
3.2.3 Den ryske medborgaren – ingen föreningsmänniska?.....	22
3.2.4 Kvinnoorganisationerna i Ryssland.....	24
3.2.5 Det civila samhället i Ryssland – sammanfattning.....	25
4. Fallet Ryssland och de generella teorierna om det civila samhället.....	28
5. Referenser.....	32

1. Inledning

Efter sin renässans i samband med kommunismens fall i Östeuropa har forskningen kring det civila samhället och dess förutsättningar utvecklats till ett av de rikaste forskningsfälten inom den samtida statsvetenskapen. Som Michael Edwards (2004 s.VI) påpekar är det emellertid ett fält som karakteriseras av delvis mycket starkt divergerande åsikter, en påfallande heterogen begreppsanvändning och en inte sällan betydande politisering – något som allt sammantaget bidrar till att komplicera bilden. Det är kanske inte utan fog som Keith Tester med en välfunnen, om också något långt driven, formulering liknar tanken på det civila samhället vid "the Cheshire cat" i Alice i Underlandet, den som vid närmare betraktande sakta tonar bort tills allt som finns kvar är ett stort leende (1992 s.144). Ett försök till resonerad översikt över den aktuella forskningen om det civila samhället är således inte opåkallat.

Frågan om det civila samhällets utveckling och förutsättningar i Ryssland är aktuell av många skäl. Inte minst gör själva omfattningen av transitionen i det ryska samhället, tillsammans med landets storlek, betydelse och starka totalitära arv att Ryssland blir ett mycket intressant studieobjekt för den som vill pröva olika teorier om civilt samhälle. Tillståndet i det ryska civila samhället är naturligtvis av stor betydelse för den ryska demokratiseringen i stort, något som gör frågan än viktigare. Den oklara och ofta motsägande forskningsbilden inte minst vad gäller de senaste årens utveckling och det civila samhället under Putin understryker det aktuella och intressanta i exemplet Ryssland.

Det skulle därför ha sitt intresse att låta en sammanfattande, analytisk forskningsoversikt över teorier om det civila samhället följas av en fallstudie av Ryssland mot bakgrund av ett tidigare utkristalliserat teoretiskt ramverk. Särskilt intressant vore också om fallstudien kunde återknytas till teoriöversikten och som slutpunkt utmynna i en teorikritisk diskussion med utgångspunkt i den beskrivna empirin. Frågan är alltså både vad befintlig teori kan hjälpa oss att säga om det civila samhället i Ryssland och – kanske viktigast – vad fallstudien säger om de generella teoriernas tillämpbarhet.

Denna magisteruppsats består till sitt upplägg av tre nära sammanlänkade och ömsesidigt förstärkande moment. Först kommer en bred, resonerande översikt över den aktuella forskningen om det civila samhället och dess förutsättningar. Avsikten är här att ur mångfalden skiftande definitioner och värderingar söka isolera den aktuella forskningsdebattens huvudlinjer och bärande tankar och på så vis skapa en teoretisk referensram. Mot bakgrund av de nyckelproblem i fråga om det civila samhället och dess förutsättningar som identifierats i teorigenomgången följer sedan en fallstudie av det civila samhällets utveckling och svårigheter i Ryssland efter Sovjetunionens fall. I ett tredje och sista, sammanfattande avsnitt

kommer fallstudien att återkopplas till teoriöversikten genom en diskussion om de använda, generella teoretiska utgångspunkternas tillämpbarhet på och relevans för specifika ryska förhållanden.

I den inledande teorigenomgången kommer det att göras en tematisk presentation av ett antal centrala problemfält inom den aktuella forskningen kring det civila samhället. Fallstudien däremot kommer att ordnas så, att de ryska realia beskrivs och diskuteras i två huvudavdelningar, där den första koncentrerar sig på förhållandet mellan det civila samhället och staten och den andra på individen och det civila samhället – då dessa två övergripande aspekter framstår som särskilt centrala mot bakgrund av den tidigare teorigenomgången. Tonvikten i det första avsnittet kommer alltså att ligga på institutionella förutsättningar och maktorganens hållning medan det andra avsnittet intresserar sig för det mer privata och individens sociala förankring och aktivitet. Den i fallstudien grundade teoridiskussionen, slutligen, kommer att söka förena viktigare synpunkter och resultat från de båda föregående avdelningarna.

I materialhänseende bygger den här uppsatsen på aktuell forskning. I teoriöversikten har min strävan varit att så långt möjligt ge en representativ bild av den forskning som mer generellt och övergripande behandlar det civila samhället och dess förutsättningar. Vad fallstudien beträffar har jag naturligtvis i stor utsträckning använt mig av specialstudier, och då särskilt aktuella forskningsartiklar, för att på så vis bättre kunna belysa också det aktuella utvecklingsskedet. Stor vikt har lagts vid att bryta divergerande åsikter mot varandra och att låta olika synpunkter komma till tals.

2. Teoretiska perspektiv på det civila samhället

2.1 Den tredje sektorn – föreningslivets domän

Ett vanligt sätt att beskriva det civila samhället är som en del av samhället vilken är skild från staten och marknaden, en "tredje" eller "icke-kommersiell sektor" (Edwards, 2004 s.20) bestående av det fria föreningslivet i alla dess många former. Här innefattas alla sammanslutningar mellan familjen och staten utom företag (ibid s.VII). Inom den skola som Edwards kallar "neo-Toquevillian thinking" (ibid s.36), och vilken har sin kanske främste moderne företrädare i Robert Putnam, görs emellertid inget antagande om att dessa många slags olika organisationer skulle dela några normativa utgångspunkter, eller sluta upp kring en gemensam politisk agenda (ibid s.VII). Det är själva existensen av ett rikt, ideellt föreningsliv som skapar socialt kapital. Givetvis är just mångfalden inom det civila samhället av oerhörd betydelse för att detta skall fylla så många funktioner och representera så många intressen som möjligt. Detta kan enligt Edwards bara ske genom "a balance between 'bonding' (connections within groups), 'bridging' (connections across them) and 'linking' (connections between associations, government and the market) (ibid s.33). Nackdelen med "bonding", som ju alltså sker inom den egna gruppen, är att den kan tendera att missgynna andra gruppers intressen och på så vis leda till ökad ojämlikhet. För att motverka de negativa sidoeffekterna av "bonding" krävs alltså att denna kompletteras med "bridging", som förenar olika grupper i en vidare gemenskap. "Linking", slutligen, skapar de kontakter med i första hand marknad och myndigheter som är nödvändiga för att vinna stöd, inflytande och resurser (ibid s.33).

Den ovan använda termen "tredje sektor" – som underkastas en intressant kritik av Hemment (2002) – implicerar ett samhälle uppdelat i tre från varandra oberoende sektorer – stat, marknad och civilt samhälle. Tanken på "linking" förutsätter att dessa tre står i kontakt med varandra. Det är i själva verket alldeles tydligt att ett helt autonomt civilt samhälle är en orealistisk tanke. Som Edwards säger: "Civil society and the state, for example, have always been interdependent, with states providing the legal and regulatory framework a democratic civil society needs to function, and civil society exerting the pressure for accountability that keeps elected governments on track" (ibid s.24)

En intressant fråga är vart man skall hänföra det politiska livet, "political society" (ibid s.25), innefattande bland annat partiväsende, parlament och politiska organisationer. Detta intar ju en slags mellanställning mellan staten och föreningslivet i övrigt. Som Edwards påpekar finns här två huvudskolor (ibid).

Den ena ser ”political society” som en viktig del av det civila samhället och banden mellan civilt och politiskt samhälle som gynnsamma och naturliga ”...because civic groups... generate influence on politics through the life of democratic associations and unconstrained discussion in the public sphere” (ibid). Ett exempel på politiserat föreningsliv som spelat en avgörande roll för demokratiseringen i det egna landet är naturligtvis Solidaritet i Polen.

Den andra skolan, vad Edwards som vi sett kallar för ”neo-Toquevillians”, och företrädd av bland annat Putnam, intar en betydligt mer skeptisk hållning till tanken på att innesluta ”political society” i det civila samhället och förespråkar i grunden ett apolitiskt föreningsideal. Grundtanken är här förstås att de olika sammanslutningar som utgör det civila samhället förväntas stå fria från politiska partsintressen (ibid s.26). I det civila samhället skall medborgarna, från denna utgångspunkt, förenas i en intressegemenskap som går utanpå och bortom det partipolitiska.

2.2 Det civila samhället och staten

Statens karaktär har som Anders Uhlin påpekar en djupgående inverkan på det civila samhället. Det vore märkligt att tänka sig en samhällsfär som helt står fri från statens inflytande och från politiskt styre – också den fria marknaden är ju trots allt i viss utsträckning formad av statliga regleringar. I alla händelser sätter staten de rättsliga ramar inom vilka det civila samhället formellt har att verka (opubl. s.51). Inte minst i de fall då det civila samhället står i opposition till en rådande regim blir det tydligt vilka formidabla påverkansmöjligheter staten ofta besitter. Ett konsoliderat civilt samhälle, säger Uhlin, bygger på juridiska garantier som samtidigt kan fungera som en kontrollmekanism för staten (ibid s.52). Dessutom har staten till sitt förfogande en mängd möjligheter att söka undertrycka, kontrollera eller utnyttja det civila samhällets aktörer för sina egna syften. Staten, med tillgång till tvångsmedel i form av militär, polis och rättsväsende kan inta i huvudsak tre olika attityder till det civila samhället – den kan skydda, tolerera, eller aktivt söka undertrycka detta (ibid).

Samtidigt bidrar det civila samhällets grupperingar till att forma staten genom sina ansträngningar att påverka dess ”rules and practices” (ibid). Samarbete med staten förefaller dock vara vanligare än oppositionella aktiviteter bland civilsamhällets olika sammanslutningar. Det blir därför särskilt viktigt i vilken form det civila samhället inkluderas i politiken: ”Entry into the state may take the form of interest group lobbying activities, participation in policymaking through negotiations with state officials, participation in party and electoral politics, and the appointment of group leaders to government positions...” (ibid s.53). Vad totalitära samhällen beträffar är det emellertid viktigt att hålla i minnet att ett verkligt tryck i demokratisk riktning bara förefaller kunna utövas av ett oppositionellt civilt samhälle. Risken att staten försöker knyta till sig och kontrollera det civila samhället är därför uppenbar i auktoritära samhällen (ibid).

Edwards för sin del menar att det fria föreningslivet är otillräckligt för att uppnå det på normativa grunder eftersträvade ”goda samhället” – staten har också sin givna plats i ekvationen. Som han säger: ”The achievement of the good society requires both norms of behaviour that infuse institutions with values-based energy and direction, and political settlements that legitimize and sustain these values and directions in the polity. Working alone, voluntary associations can secure neither of these things, since norms and values are fostered in families, schools and workplaces as well as in associations, and political and legal ordering by government is required to secure all social contracts” (2004 s.40).

Avslutningsvis kan det vara värt att uppmärksamma, att när Uhlin presenterar faktorer av särskild betydelse för det civila samhällets utvecklingsmöjligheter i ett land, genomsyras dessa i påfallande grad av förhållandet till staten. Faktorerna är följande: ”The relative openness or closure of the formal political system; The presence or absence of elite allies; The state leadership’s capacity for, and willingness to use, repression” (opubl. s.54)

Tanken på det ömsesidiga beroendet mellan civilt samhälle och stat sammanfattas kanske bäst av Uhlin då han säger att: ”Too often civil society is conceived as independent from and opposed to the state in a zero-sum way (ibid s.3). Att det civila samhällets förhållande till staten är en relation av största vikt förefaller i alla händelser ställt utom tvivel.

2.3 Det civila samhället och marknaden

Uhlin påpekar att det civila samhället inte gärna kan analyseras såsom fristående från vare sig stat eller marknad. Dessutom, säger han, är tanken på ett civilt samhälle historiskt nära förbunden med kapitalismens och den moderna statens framväxt (ibid s.50). Också Edwards understryker för sin del att en stark och livskraftig tradition inom tänkandet kring civilt samhälle ser ett nära samband mellan det civila samhället och privat ekonomisk aktivitet (2004 s.27). Samtidigt är naturligtvis frågan om det civila samhällets förhållande till marknaden i högsta grad kontroversiell och har givit upphov till livlig polemik. Vissa menar att det civila samhället bör sträva efter att vara något av en zon som står fri från marknadskrafterna och där litet avseende fästs vid pengar (ibid s.28).

I fråga om gränsdragningarna mellan det civila samhället och den ekonomiska sfären säger Uhlin att de båda områdena ofta överlappar och att en ekonomisk logik visserligen kan utöva stort inflytande också över det civila samhället, men att detta inte i första hand drivs av vinstintresse: “Unlike actors in economic society, civil society groups are not first and foremost profit-seeking, but they are often dependent on financial support from actors in economic society and market logics have a strong impact also on civil society” (opubl. s.55).

Det oklara i gränsdragningen mellan civilt samhälle och marknad är naturligtvis extra påfallande i länder med outvecklade marknadsinstitutioner. Som Edwards påpekar gäller detta särskilt utvecklingsländer, där den formella delen av ekonomin har en begränsad omfattning och merparten av den ekonomiska

aktiviteten äger rum i en informell sektor där: ”social and market relations, business and civil society are inextricably interwoven (2004 s.28-29). Obestriddigt torde vara att ekonomiska intresseband hör till det som starkast binder människor samman och intressant forskning från Indien visar hur affärsrelationerna mellan hinduer och muslimer varit avgörande för att minska våldet mellan de båda grupperna i de städer där de ömsesidiga affärskontakterna varit av betydelse. Småskaliga, informella affärsrörelser på Kuba, för att ta ett annat exempel, har också varit av betydelse för oberoende organisering utanför statens kontroll (ibid s.28).

Marknadens roll i skapandet av det ”goda samhället” är naturligtvis fortsatt ytterst politiskt kontroversiell men en aspekt man svårligen kan bortse från då, som Edwards påpekar, det överskott som marknadsekonomin genererar förefaller vara en förutsättning också för att förverkliga många samhällseliga målsättningar. För att vända på perspektivet går det också att argumentera för att ett starkt civilt samhälle präglad av stabilitet och förtroende är en förutsättning för att ekonomiska aktörer skall kunna arbeta under gynnsamma villkor (ibid s.50).

2.4 Det civila samhället som det goda samhället

Att bedöma det civila samhällets kvalitet bara med avseende på omfattningen och livaktigheten av det fria föreningslivet kan, som ofta påpekas, vara väl begränsat. Edwards konstaterar att: “... the connections between a strong civil society (measured by a healthy associational ecosystem) and a society that is strong and civil (defined as one considered ‘good’ by the majority of its citizens) are complex and contingent...” (ibid s.53). Med andra ord behöver alltså inte ett väl utvecklat organisationsliv i sig vara tillräckligt för att skapa ett i övrigt gynnsamt samhällsklimat. Om ett sätt att se på civilt samhälle alltså i första hand tar fasta på föreningslivet och den ”tredje sektorn”, tar ett annat perspektiv sin utgångspunkt i en normativt grundad vision av ”det goda samhället”. Snarare än ett livaktigt civilt samhälle per se, är det här dess värdemässiga innehåll som står i centrum. Som Edwards säger: ”In this sense, civil society represents the institutionalization of ‘civility’ as a different way of being and living in the world, or a different kind of society in which all institutions operate in ways that reinforce these positive social norms - in short, ‘a society that is civil’.” (ibid s.39). Vad som här tydligt framtonar är det civila samhället som ideal, kanske rent av utopi.

Av intresse i sammanhanget är naturligtvis idéer om ett ”globalt civilt samhälle” byggt på universella normer för mänskliga rättigheter och fredligt samarbete (ibid). Uhlin påpekar att transnationella perspektiv fått otillräcklig uppmärksamhet, trots att NGOs och sociala rörelser – civilsamhällets enligt Uhlin huvudsakliga aktörer – i ökande grad har kontakter över nationsgränserna (opubl. s.3).

Här kan det också vara på sin plats att beröra problemet med vilken typ av organisationer som skall räknas in i det civila samhället. I den mån man anlägger ett etiskt perspektiv på vad som anses kunna utgöra del av detta, torde man utan

varje tvekan kunna utesluta organisationer som exempelvis maffian eller Ku Klux Klan, vilka annars med avseende på verksamhetens form – om också inte dess innehåll - på många sätt påminner om de organisationer och nätverk som otvivelaktigt är del av det civila samhället.

Adam B. Seligman understryker hur tanken på det civila samhället ofta kommit att förkroppsliga ett etiskt ideal för samhällsordningen genom vilket en harmonisering skulle kunna ske mellan individens egenintresse och allmännyttan. (1992 s.X). En användning av begreppet "civilt samhälle" är således: "...an ethical ideal, a vision of the social order that is not only descriptive, but prescriptive, providing us with a vision of the good life" (ibid s.201). Kopplingen mellan civilt samhälle och demokrati ligger naturligtvis här nära till hands. Som Uhlin påpekar betraktar vissa forskare det civila samhället som "the realm of democratic norms" (opubl. s.42). Sålunda anser exempelvis Don E. Eberly (2000 s.17) och Jean Bethke Elshtain (2000 s.101-122) att det civila samhället inympar demokratiska kärnvärden i medborgarna. Ofta anses också en lyckad demokratisering av totalitära samhällen i hög grad bero av ett starkt föreningsliv (Edwards, 2004 s.74). Uhlin är dock noga med att understryka, att olika typer av ojämlikheter naturligtvis är förefintliga också i det civila samhällets organisationer (opubl. s.42). Hans slutsats blir att: "...civil society is not inherently democratic" (ibid)

Efter ett påpekande i samma anda gör Deakin en diskntktion mellan olika typer av föreningar (2001 s.108). Han menar att kampanjorganisationer, som ofta är beroende av hemlighetsmakeri och genom själva sin verksamhetsform kan behöva åsidosätta transparenta beslutsprocedurer i mindre omfattning än andra organisationer bidrar till att sprida demokratiska ideal (ibid s.109).

2.5 Det civila samhället som "The Public Sphere"

Ett ytterligare sätt att betrakta det civila samhället är som en "public sphere" (Edwards, 2004 s.54 ff). I denna sin roll blir det civila samhället en arena för debatt och samtal liksom för föreningsliv och olika typer av institutionaliserat samarbete, en allmän och gemensam sfär utanför staten där olika samhällsproblem och sociala frågor diskuteras och debatteras och där den gemensamma gruppidentiteten formas och utvecklas. Förekomsten av en aktiv och upplyst "allmänhet" (public) med intresse för det allmänna bästa och förmågan att diskutera kring och agera för detta under demokratiska former är av fundamental betydelse för tanken på det civila samhället. Här förutsätts naturligtvis en uppfattad grundläggande intressegemenskap, en beredskap till kompromiss och en förståelse och tolerans för det främmande och avvikande (ibid s. 55). Under dessa villkor, är tanken, kan olika grupper närma sig en balans mellan individens frihet och kraven från ett gemensamt socialt helt. Tonvikten ligger här på samtal och dialog, och det civila samhället blir dess huvudsakliga forum. Som Edwards påpekar är det i denna anda Jürgen Habermas talar om en "discursive public sphere" (ibid s.57). Teorierna om en "public sphere" – kunde man kalla det en

“offentlig arena”? – är alltså ytterligare en möjlig utgångspunkt för att analysera det civila samhället. Det bör för övrigt noteras att perspektivet ligger förhållandevis långt ifrån den ovan beskrivna skola som Edwards benämner “neo-Tocquevillians” (ibid s.58).

2.6 Förtroende och socialt kapital

För Francis Fukuyama är det tydligt att olika typer av gemenskaper har sin grund i ömsesidigt förtroende och aldrig uppstår spontant om detta saknas (2000 s.257). Som grund för förtroendet förutsätts här en uppsättning delade etiska normer (ibid). Förtroende definieras av Fukuyama som förväntan inom en gemenskap att de övriga medlemmarna av gemenskapen utifrån den gemensamma normgrunden skall agera konsekvent, hederligt och samarbetsvilligt (ibid s.259). Fukuyama framhåller att förtroendenivåerna i olika samhällen kan skilja sig mycket åt. Detta förklarar han med att förtroende skulle vara kulturellt determinerat: “Since community depends on trust, and trust in turn is culturally determined, it follows that spontaneous community will emerge in differing degrees in different cultures” (ibid).

Begreppet socialt kapital beskriver en kvalitet som följer av att förtroende till övervägande del präglar ett samhälle eller delar av detta. Det kan komma till uttryck i alla typer av grupper från den grundläggande enhet som utgörs av familjen till hela nationer. Vad som enligt Fukuyama skiljer socialt kapital från andra former av humankapital är att det skapas och överförs av kulturella mekanismer, det må vara religion eller olika typer av sedvänjor och traditioner. Viktig är också det sociala kapitalets karaktär av kollektivt skapad tillgång: “social capital...is based on the prevalence of social, rather than individual virtues” (ibid s.260).

Om förtroendenivåerna i samhällen emellan, som Fukuyama hävdar, uppvisar kulturellt betingade skillnader bör härav följa att mängden socialt kapital varierar på liknande sätt. Alltså: “Social capital is not distributed uniformly among societies. Some show a markedly greater proclivity for association than others, and the preferred forms of association differ. In some, family and kinship constitute the primary form of association; in others, voluntary associations are much stronger and serve to draw people out of their families. ...The same society may acquire social capital over time, or lose it” (ibid s.261).

Viktigt är att Fukuyama tydligt betraktar socialt kapital som en föränderlig tillgång. Det måste betyda att också de bakomliggande, bestämmande kulturella förutsättningarna kan förändras över tid (jmf. Putnam, *Bowling Alone*, 2000). Detta kan måhända mildra potentiell kritik för kulturell determinism.

Ändå menar Fukuyama att det finns sant individualistiska samhällen med små förutsättningar för samverkan. Här är både familjer och frivilligorganisationer svaga. Som exempel anför han Ryssland (ibid). I fråga om aktiva statliga insatser för att stärka det civila samhället är Fukuyama emellertid tveksam: “...state

intervention poses distinct risks, since it can all too easily undermine the spontaneous communities established in civil society” (ibid s. 260).

Förutom den känsliga frågan om det kulturellt determinerade i olika samhällens nivåer av förtroende och socialt kapital - sannerligen ingen lätt sak att mäta! – kan här i all korthet anföras en viktig kritik. Det är nämligen inte säkert att nära, privata förtroendeband – även då de förenar stora grupper – behöver fungera på ett sätt som är gynnsamma för samhället som helhet. De kan också tänkas fungera på det allmännas och gemensammas bekostnad. Man kan här tänka på ett begrepp som ”vänskapskorruption”. Nicholas Deakin talar i *In Search of Civil Society* om: ”...the problematic area of anti-social trust: codes of conduct that impose secrecy and permit clientelism and corruption (or worse) to flourish” (2001 s.72). Förtroende kan alltså även ta sig mer negativa uttryck och tjäna som förutsättning för “ ‘black’ or at least grey economic transactions” (ibid).

3. Det civila samhället i Ryssland

3.1 Staten och det civila samhället i Ryssland

3.1.1 Bakgrund

Rysslands förutsättningar att utveckla ett starkt civilt samhälle beskrivs, som James L. Gibson påpekar, sällan i hoppfulla ordalag av dem som studerat landets politiska historia (2001 s.52). Detta är knappast ägnat att förvåna. Inte minst arvet från sovjettiden måste i många hänseenden betecknas som förödande. Det går på goda grunder att argumentera för att ett av stalinismens huvudmål var just att undanröja det civila samhällets själva förutsättningar (ibid s.53). Inte heller självhärskardömet under tsarerna var någon idealisk jordmån för oberoende medborgerlig organisation, och Uhlin för sin del konstaterar att det knappast fanns något utvecklat civilt samhälle i det förrevolutionära Ryssland (opubl. s.76).

Till det som måste betraktas som mest ogynnsamt för uppkomsten av ett utvecklat civilt samhälle i Ryssland hör den traditionella synen på statens roll och organisering. Zinaida T. Golenkova gör det viktiga konstaterandet att Ryssland tillhör en grupp länder som traditionellt sett är mer orienterade mot staten än mot samhället, och fortsätter med att anföra ett citat av Gramsci där han – kanske väl svepande – hävdar att: ”In the East (and in Russia) the state was everything” (1999 s.2).

I alla händelser står det klart att den ryska statens inställning är av största betydelse för det civila samhällets framtidsutsikter i Ryssland. Den har traditionellt eftersträvat – och i inte obetydlig utsträckning förverkligat – ett politiskt och organisatoriskt monopol i samhället. Som Sergei Baburkin skriver: ”The very existence of social structures and organizations that were not under the control of the totalitarian state and the ruling party contradicted their interests and was perceived as a potential threat to security”. Han tillägger: “Indeed, it was a threat in the final analysis” (2000 s.376).

Det är sålunda en fråga av största vikt och intresse i vilken omfattning dagens post-sovjetiska ledarskap är villigt understödja strukturer som riskerar att urholka det egna maktmonopolet. Baburkin menar sig kunna skönja vissa förändringar. Inte minst, hävdar han, håller det på att växa fram ett nytt säkerhetstänkande som medger ett större mått av inre pluralism (ibid s.377).

Alexander N. Domrin hör till dem som ser med skepsis på de ryska statmakternas engagemang i skapandet av ett civilt samhälle. Begreppet ”civilt samhälle”, på ryska ”grazhdanskoje obsjtjestvo”, är förvisso inte okänt i rysk debatt – tvärtom. Enligt Domrin har det blivit något av de politiska eliternas nya mantra (2003 s.193). Enligt hans sätt att se tjänar det dock i första hand rent

retoriska syften - man säger vad västliga bidragsgivare helst av allt vill höra utan att det får något praktiskt politiskt genomslag. Att det civila samhället exempelvis återkommande berörts i presidentens nyårstal betraktar han som ett rent taktiskt motiverat (ibid s.198) och anför som mer betecknande för sakernas verkliga tillstånd att begreppet bara finns omnämnt i en enda federal lag och likaledes saknas också i de mest grundläggande kommentarer till den federala konstitutionen (ibid s.199).

John Squier uppmärksammar i en intressant artikel begreppet "gosudarstvennost", vilket torde kunna översättas ungefärligen med förmågan att vara, och agera som, stat. Han konstaterar att när Putin efter sitt makttillträde anför som ett huvudmål att återupprätta just Rysslands "gosudarstvennost" handlar det inte i första hand om Rysslands roll i världen. Vad presidenten har i åtanke är: "the ability of the state to act as an internally coherent governing body" (2002, s.166). Perspektivet är i första hand inrikespolitiskt.

Vad försöken att återupprätta den ryska statens roll på inrikesplanet betyder för det civila samhället är inte helt givet. Som Squier konstaterar: "Waning and waxing of state power, of gosudarstvennost, has important implications, both good and bad, for the development of Russian civil society" (ibid s.168). Till det uppenbart gynnsamma med statens försvagade makt i Ryssland efter Sovjetunionens fall hör naturligtvis en kraftigt minskad statlig kontroll över politiskt och personligt liv, något som bland annat givit utrymme för framväxten av ett oberoende föreningsliv – en grundförutsättning för det civila samhället. I spåren på den ryska statens svaghet har det emellertid också följt en mängd svåra sociala problem, såsom inställda pensions- och löneutbetalningar, okontrollerad brottslighet, en sönderfallande infrastruktur och ett utbildningssystem i kris (ibid s.168-169). I själva verket bildades, som Squier påpekar, många av det ryska civila samhällets sammanslutningar just för att motverka de negativa effekterna av statens sönderfall (ibid s.169). Man kunde därför hävda att: "from the point of view of Russian civil society organizations, a revival of Russian *gosudarstvennost* would not necessarily be a bad thing, because many of the problems that Russian NGOs have been set up to address are associated with a lack of it" (ibid s.169). I en viss mening borde det ryska civila samhället alltså kunna välkomna Putins strävan mot en ökad "gosudarstvennost". Olyckligtvis verkar strävan att stärka den ryska staten på inrikesplanet inte bara ha sådana vällovlige målsättningar som att kunna uppfylla grundläggande sociala förpliktelser – önskan att kontrollera samhället spelar också sin roll.

John Squier konstaterar i sin ovan citerade artikel från 2002 att: "An examination of Russian government policy toward NGOs over the past three years reveals no cause for immediate panic about the wholesale elimination of Russian civil society, but does provoke substantial concern about the narrowed range of opportunities for NGOs to operate as independent critics of government policy" (ibid s.170). Det finns naturligtvis vägande skäl att fråga sig om en "wholesale elimination" av det post-sovjetiska civila samhället är ett ens tänkbart scenario. Med viss reservation för sådana väl alarmistiska tonfall kan det ändå vara värt att anförda de sätt på vilka de ryska myndigheterna sökt beskära handlingsutrymmet för landets NGOs.

3.1.2 Offentliga kontrollstrategier

Ett viktigt kontrollinstrument i myndigheternas hand är möjligheten att neka misshagliga organisationer registrering/omregistrering. Fastän det formellt råder föreningsfrihet är registrering en praktisk nödvändighet för att bland annat kunna öppna bankkonton, hyra eller köpa fastigheter och ha anställda. I den federala lagen "Om Offentliga Organisationer" från 1995 stipulerades att alla organisationer som registrerats före denna lags antagande, innan den sista juni 1999 måste inkomma med en ansökan om omregistrering. Omregistrering kunde nekas på en rad grunder, bland annat om den ansökande organisationen ansågs utgöra en fara för statens säkerhet eller uppmana till social, etnisk eller religiös konflikt. Omregistrering kunde också nekas på rena formaliagrunder, såsom exempelvis vid för sent inlämnande av ansökan (ibid s.170). Resultatet av de nya reglerna blev att : "the reregistration provision appears to have provided various officials with an opportunity to rid themselves of troublesome organizations – particularly trade unions and ecological and human rights organizations – that were too openly critical of the officials or their policies" (ibid s.170-171). Det är med andra ord tydligt att de ryska myndigheterna inte tvekar att intervensera för att genom myndighetsutövning söka eliminera oönskade element i det civila samhället. I fråga om "registreringsvapnet" konstaterar Squier 2002 att detta under det föregående året förefallit komma till liten användning (ibid s.172). Glädjande nog verkar den trenden hålla i sig och frivilligorganisationers registrering i Ryssland verkar idag inte möta några större svårigheter.

Ett annat sätt för den ryska staten att utöva kontroll över ett – åtminstone nominellt sett – fritt föreningsliv är genom nylagstiftning på sådana områden som på olika sätt har relevans för verksamheten i NGOs. Squier säger att: "As the Putin administration has gained a more secure grip on the legislative branch, this approach has come to be preferred to the relatively crude administrative measures available through enforcement of existing laws" (ibid s.173). Exempelvis finns en tendens att göra skillnaden mellan kommersiell och icke-kommersiell verksamhet mer otydlig, vilket naturligtvis gravt kan missgynna frivilligorganisationer om exempelvis anslag från internationella organisationer betraktas som vinst eller rättshjälp till en medellös betraktas som en skattepliktig tjänst (ibid s.173-174). De ryska myndigheterna kan ha stor potentiell nytta av den mycket komplexa och svåröverskådliga skattelagstiftningen om den önskar diskreditera en organisation genom anklagelser om skattebrott. Dessutom finns en tendens att anta lagar som ökar myndigheternas möjligheter till insyn i frivilligorganisationers inre verksamhet. Som exempel tar Squier ett lagförslag vilket om det blev lag skulle ge rättsvårdande myndigheter "the right to demand any information whatsoever from an NGO and to carry out inspections without a court order" (ibid s.174).

Förutom registreringsförfaranden och lagstiftning nämner Squier ett tredje sätt för staten att söka kontrollera det civila samhället – genom att skapa egenkontrollerade "frivilligorganisationer", s.k. GONGOs eller "Government Organized NGOs" (ibid s.176 ff). Dessa kommer att behandlas utförligare nedan.

3.1.3 The Civic Forum

Marcia A. Weigle gör med utgångspunkt i det så kallade "Civic Forum" – en konferens som år 2001 sammanförde representanter för över 300 frivilligorganisationer med Rysslands högsta politiska ledning – ett försök att utvärdera den ryska statsmaktens avsikter i fråga om ett obestridligen framväxande civilt samhälle.

Frågan är naturligtvis om konferensen i första hand bör betraktas som ett sätt för staten att knyta till sig och vinna kontroll över det oberoende organisationslivet, eller om den verkligen innebar något nytt i relationerna mellan stat och samhälle i Ryssland. I alla händelser får den anses ha visat att den ryska regeringen inte saknar intresse för det civila samhället och uppenbarligen tillmäter det betydelse. Som Weigle konstaterar: "the Putin-initiated Civic Forum was a recognition of the social and political importance of independent groups as they organize to consolidate their resources" (2002 s.117).

Som Alexander Nikitin och Jane Buchanan konstaterar var misstänksamheten mot "Civic Forum" mycket stor i det mer oppositionellt inriktade föreningslivet, såsom exempelvis bland miljö- och människorättsaktivister. Dessa såg i första hand konferensen som ett uttryck för Putin-administrationens önskan att framställa det ryska samhället som enat i sitt stöd för regeringens politik. I den mån mötedelegaterna – som nominellt företrädde 350 000 officiellt registrerade ryska NGO:s – kunde förväntas besluta att konstituera ett permanent samarbetsorgan för kontakter med regeringen fanns också farhågor att regeringen genom att genomdriva en mer hierarkisk organisering av föreningslivet skulle komma att i större grad kontrollera detta (2002 s.148-149).

Som särskilt avslöjande för den ryska regeringens intentioner kan man betrakta den mängd "frivilligorganisationer" som inför Civic Forum skapades på statligt initiativ och under statlig kontroll, liksom det faktum att urvalet av deltagande organisationer till kongressen var i högsta grad selektivt. Nikitin och Buchanan sammanfattar: "Altogether, through the creation of pseudo-NGOs and the selective invitation of pro-Kremlin representatives for both the initial discussions and the proposed event itself, the administration's strategy seemed to involve consolidation of a cadre of loyal NGOs that could ultimately outmaneuver more problematic opposition and activist groups on both the domestic and the international scene. NGOs and civic leaders would then be neatly divided into two camps: 'trustworthy' and 'uncooperative', with the latter potentially marginalized over time" (ibid s.149).

Det kanske mest uppseendeväckande och intressanta med Civic Forum var emellertid resultatet av Kremls manipulationer. Det faktum att bland annat många av Rysslands ledande och mest respekterade miljö- och människorättsorganisationer inte bjudits in ledde till omfattande negativ publicitet och en brist på stöd för evenemanget från övrigt organisationsliv. Från Kremls sida insåg man då att kompromisser var nödvändiga för att inte riskera att helt torpedera evenemanget. Som svar på kraven från det civila samhällets representanter gjordes också omfattande eftergifter både i fråga om konferensens struktur och den ideologiska agendan. Delegaterna kom sålunda bara att

representera sig själva och sina egna organisationer, utan anspråk på att i någon överordnad form företräda det ryska civila samhället som helhet. Överläggningarna gavs också en friare form och organiserades som rundabordsamtal mellan regeringsföreträdare och representanter för NGOs som var intresserade av att i någon form samarbeta, eller åtminstone samtala, med staten. Att särskilt lägga märke till är att sammansättningen av organisationskommittén för Civic Forum i grunden förändrades. De ursprungliga medlemmarna kom bara att utgöra en tredjedel av den nya organisationskommittén medan en ytterligare tredjedel besattes av tidigare oinbjudna miljö- och människorättsorganisationer och de övriga platserna togs i anspråk av representanter för presidentadministrationen (ibid s.149-150).

Vad som ovan beskrivits måste onekligen ses som en framgång för det ryska civila samhällets representanter. Som Nikitin och Buchanan säger: "Many saw the redesign of the forum structure and planning as a victory in itself for civil society insofar as NGO leaders boldly reshaped the project to provide for more equality and civic leadership" (ibid s.150). Samtidigt, tillägger de, fanns betydande skillnader i synen på omfattningen av och substansen i vad som verkligen uppnåts (ibid). Förutom en del praktiska resultat, såsom förmånligare beskattningsregler för ideella organisationer, låg kanske den största vinsten med Civic Forum i att det civila samhället och dess roll verkligen blev föremål för omfattande debatt och mediebevakning i Rysslands. Farhågorna om att konferensen skulle tjäna till att skapa strukturer för att öka det statliga inflytandet över det civila samhällets organisationer besannades heller inte, vilket är mycket viktigt (ibid s.161).

Föga förvånande hävdade Putin under Civic Forum att den ryska staten på inget sätt avsåg att kontrollera det civila samhället. Viktigare är kanske att presidenten gick så långt som till att hävda, att det vore " 'absolutely unproductive, and, in principle, impossible and indeed dangerous to attempt to construct civil society from 'above' " (ibid s.160).

Om Putins uttalande vore att uppfatta som ärligt menat, skulle Rysslands president visa en mer radikal ovilja mot statlig inblandning i det civila samhället än många forskare gör.

3.1.4 Frågan om statens roll

I markant kontrast till vad president Putin yttrade under Civic Forum, anser George E. Hudson det uppenbart att det civila samhällets utveckling i Ryssland drivs av staten och därmed följer en klassiskt top-down-model för utveckling, där förändringen initieras ovanifrån. Avgörande betydelse får i detta perspektiv statens policybeslut, med vilkas hjälp de nödvändiga förutsättningarna för ett civilt samhälle kan skapas (2003 s.216). Hudson, som argumenterar för att utvecklingen av det oberoende föreningslivet är av oerhörd betydelse för den ryska demokratins framtid (ibid s.212), ser förhållandevis ljus på tillståndet i det ryska civila samhället. Som särskilt hoppfullt framhåller han, att det oproportionerligt stora beroende av staten som man kunde frukta under en ovan

beskriven top-down-regim för tillskapandet av ett civilt samhälle, inte verkar ha blivit verklighet i Ryssland. Medlemsavgifter, snarare än offentliga bidrag, är vad som finansierar det ryska civila samhällets organisationer. Det är inte mer än 6 procent av NGOs i Ryssland som för sin verksamhet är helt beroende av statligt understöd. Lika många är helt beroende av bidrag från det privata näringslivet. I medeltal fördelar sig intäkterna i ryska NGOs på så vis, att endast 13 procent kommer från staten medan 22 procent av intäkterna kommer från medlemmar och 15 procent från näringslivet. Endast en procent kommer från ryska eller internationella välgörenhetsorganisationer (ibid s.218).

Där Hudson ser utvecklingen av det ryska civila samhället som i hög grad beroende av impulser från staten, går Domrin ett steg längre i riktning mot att betrakta det civila samhällets formering som sekundär i förhållande till uppfyllandet av vissa samhällsliga grundförutsättningar av inte minst ekonomisk natur. En central – och naturligtvis i högsta grad kontroversiell - tanke är här att det krävs ett relativt materiellt välmående för att ett civilt samhälle skall kunna utvecklas. Stabilitet på det ekonomiska och sociala planet är vad som kommer först, och här spelar staten oundvikligen en avgörande roll (2003 s.211). Med andra ord: ”Destitute people are unable to form a civil society” (ibid).

Det är naturligtvis en central fråga huruvida det civila samhället är en funktion av goda och ordnade samhällsförhållanden, eller tvärtom en förutsättning för deras uppkomst. Som ovan framgått kan man hävda att uppkomsten av ett civilt samhälle kräver att en viss uppsättning institutioner av ekonomisk eller social natur kunnat slå rot och utvecklas. Samtidigt kan man förstås vad kommunisregimernas fall och de stora omvälvningarna i Östeuropa argumentera för ”the opposite case: that the ’third sector’ played an indispensable role in these events, suggesting that civil society doesn’t appear as a consequence of the existence of these institutions but is a proximate cause of their creation” (Deakin, 2001 s.113).

Någon entydig modell för det civila samhällets utveckling torde knappast gå att utarbeta. Med utgångspunkt i distinktionen mellan politiskt och civilt samhälle understryker Uhlin att i fråga om utvecklingen av dessa båda uppvisar Öst- och Västeuropa motsatta utvecklingslinjer. Som han säger: ”In the West political society grew out of civil society. In Eastern Europe political society predated civil society, with the consequence that democracy had little societal grounding... The ability of civil society groups to connect with political society is essential for the development of a pro-democratic civil society...” (opubl. s.55).

3.1.5 Statscentrism kontra liberalism

Henry E. Hale utvecklar i sin artikel *Civil Society from Above? Statist and Liberal Models of State-Building in Russia* de, som han menar, mot varandra stående huvudsynerna på förhållandet mellan stat och civilt samhälle i Ryssland. Han konstaterar om de båda synsätten – som han alltså väljer att kalla respektive ”statist” och ”liberal” – att de i fråga om det civila samhället når: ”starkly different conclusions as to whether it is developing in Russia and whether the

Russian state is promoting or systematically destroying it” (2002 s.306). Hale är mycket medveten om den kraftiga normativa färgning som här gör sig gällande. Som han säger: ”Since civil society is presumed to be good (civil), such debates often amount to little more than attempts to stamp developments in Russia with a positive or negative label...” (ibid s.306). Av detta skäl förordar Hale att man, där så är möjligt, skall undvika den kraftigt värdeladdade termen civilt samhälle och, exempelvis, i fråga om det oberoende, ideella föreningslivet helt enkelt referera till NGOs (ibid s.307).

Vad är det då som utmärker de båda kontrasterande perspektiv som Hale väljer att kalla för ”liberal” respektive ”statist”? Ja, den liberala synen väljer att betona åtskillnaden mellan staten och det civila samhället – den senare sfären anses befinna sig i ett slags mellanläge mellan statsmakt och privatliv. Don E. Eberly talar om det civila samhällets institutioner som ”mediating institutions” och konstaterar om dessa att: “...they mediate on behalf of the individual before the larger structures of state” (2000 s.17) liksom att denna medlande funktion kan ses som “the antidote to a problem widely understood as the atomization of society” (ibid).

Statens uppgift blir här i första hand att, bland annat genom ett oberoende rättsväsende, garantera och upprätthålla de rättigheter som gör det möjligt för det civila samhällets sammanslutningar att fungera ”independently of the state no matter who is in charge of the state” (Hale, 2002 s.307). En helt central funktion för det civila samhället är utifrån detta perspektiv att inverka bromsande på statens kontrollambitioner och att fungera som en ”guard against tyranny” (ibid s.308).

Ett statscentrerat perspektiv betonar, till skillnad från sin liberala motpart, den grundläggande, organiska enheten mellan stat och samhälle. Som Hale skriver: ”Relations between the state and nonstate society are characterized by mutually restricted cooperation, with nonstate society completing rather than diminishing it” (ibid s.309). Staten spelar här en viktig roll också vad gäller själva skapandet av ett civilt samhälle. Tanken är vidare att det civila samhället utövar sitt modererande inflytande över staten genom integration och samverkan snarare än genom stå utanför den statskontrollerade sfären. I denna tradition anses också vanligen staten vara den institution i samhället som bäst representerar det nationella intresset (ibid s.309). Att det är en statscentrerad syn som dominerar tänkandet inom det ryska politiska eliten förefaller obestriddigt. President Putins egna uttalanden ger också tydligt uttryck åt de bärande tankarna inom denna skola.

Henry E. Hale menar att valet mellan liberalism och statscentrism, utifrån ett givet samhälles specifika förutsättningar, i grund och botten är en trade-off mellan risken för anarki och risken för tyranni (ibid s.306). Tanken kan uttryckas som följer: “...the most dramatic difference between the statist and liberal conceptions is the following: The statist conception is aimed primarily at reducing the danger of anarchy (by emphasizing the protection of the state and the nation from destructive elements in non-state society), while the liberal vision seeks more to guard against tyranny (by building up the power of societal associations to resist the state.)” (ibid s.311).

Som Hale konstaterar är den statscentrerade modellen vad som prövats i Ryssland (ibid s.318). Det är en modell som skulle kunna sägas bygga på två huvudförutsättningar. Den ena är att: "autonomous nonstate social organizations are actually threatening to the state" (ibid s. 313). Den andra är naturligtvis att staten förutsätts vara väl fungerande och arbeta upplyst och i allmänintresse (ibid).

För Rysslands del kan man på goda grunder ifrågasätta båda dessa antaganden. Frågan är om ett större mått av pluralism – som exemplifierat i ett fritt, starkt och livskraftigt civilt samhälle – inte är precis vad landet behöver (jmf. Bergers och Neuhaus tanke om "empowerment through pluralism", 2000 s.177). De ryska politiska eliternas agerande förefaller också i många hänseenden allt annat än upplyst. Som Cameron Ross skriver: "In a new post-communist corporatist alliance, regional economic and political elites ... have joined forces to plunder the wealth of their regions" (2000 s.414). Avslöjande i sammanhanget är naturligtvis gemene mans inställning till offentliga institutioner. Enligt vad Domrin anför, säger sig den genomsnittlige ryssen sakna förtroende för 7 av 10 nyckelinstitutioner i samhället (2003 s.205). Knappast uppmuntrande är att endast en av 7 tillfrågade (14 procent) i de aktuella undersökningarna anser att Ryssland är att betrakta som demokratiskt, medan 54 procent av de tillfrågade anser att så inte är fallet (ibid). De anförda siffrorna är från 2001 och få, om någon, verkar mena att det demokratiska läget i Ryssland förbättrats under Putin-åren. En ytterligare, viktig synpunkt på en statscentrerad samhällsordning är givetvis också att den gör ett samhälles utveckling mycket beroende just av dess ledare (Hale, 2002 s.319).

Utvecklingen av ett fritt och oberoende civilt samhälle är naturligtvis en grundförutsättning för att uppnå en mer liberalt orienterad organisering av den ryska staten.

3.2 Individen och det civila samhället i Ryssland

Ovanstående diskussion av förutsättningarna för ett utvecklat civilt samhälle i Ryssland koncentrerar sig på statens roll och institutionella faktorer. Mot ett sådant mer legalistiskt och nationellt politiskt orienterat perspektiv torde man med fördel kunna ställa en mer individcentrerad analys som i första hand tar sin utgångspunkt i den enskilde individens sociala förankring och aktivitet. Det kunde ju tänkas vara så, att den ryska privatsfärens sociala organisering i någon mån uppväger de negativa effekterna av den ryska statens bristande vilja att uppmuntra ett oberoende samhällsliv. Minst lika sannolikt är emellertid att arvet från sovjettidens auktoritära kontrollstat fortsätter att inverka negativt också på relationer av mer privat natur. Klart är emellertid att den enskilde medborgarens vardags- och privatliv liksom graden av dennes samhällsengagemang och formerna det tar sig, allt sammantaget är av största betydelse för en diskussion om det civila samhället och dess förutsättningar i ett land. Så hävdar exempelvis Zinaida T. Golenkova att: "The discourse on civil society must begin with the concept of the person and the citizen... as the main determinant of the political

system of a society that strives to be modern and democratic” (1999 s.6). Om den föregående analysen alltså i första hand koncentrerat sig på betydelsen för det civila samhället av förhållandet till staten, kommer nedanstående analys att utgå ifrån förhållandet mellan individen och det civila samhället.

3.2.1 Ryssland - ett samhälle utan interpersonellt förtroende?

Ryssland beskrivs ofta som ett land karakteriserat av mycket lågt ömsesidigt förtroende mellan medborgarna. Denna uppfattning – som han inte delar – sammanfattas av James L. Gibson på följande sätt: ”Too distrustful to form groups to promote their self and collective interests, Russians today continue their ancient tradition of extreme atomization, selfishness, and anomie...” (2001 s.53). Detta är onekligen hårda ord, och knappast något som bådär gott för ett civilt samhälle. Tanken på de dystra förutsättningarna är emellertid allt annat än ovanlig. Det ligger nära till hands att som Michal Bron Jr. betrakta det sociala arvet från sovjettiden som fortfarande i högsta grad verksamt. Som han analyserar sovjetväldet innebar det på individplanet i första hand att: ”Self-initiative of citizens was suppressed to such a degree, that eventually it was non-existent” (2001, ss.162-163). “The ultimate goal was to ‘nationalise’ every individual human being”, fortsätter Bron Jr., och skriver att som svar på detta tryck utvecklades den ryske medborgaren till en passiv, initiativrädd och underdånig Homo Sovieticus – eller kort och gott ”Homosos” (ibid s.163). De egenskaper som i första hand premieras under en sådan regim är naturligtvis anonymitet, villkorslös anpassning och förställning som en andra natur. Angiveri, terror och utrensningar talade naturligtvis starkt emot öppna och förtroendefulla relationer med människor utanför den allra närmaste kretsen. Sovjetmedborgaren tillbringade visserligen hela sitt liv i olika former av kollektiva gemenskaper, men dessa var påbjudna ovanifrån och starkt kontrollerade. Den “tradition of citizenship” – av trygga, aktiva och ansvariga medborgare i samarbete – som Eberly framhåller som så avgörande för utvecklingen av ett civilt samhälle (2001 s.20) och som också Golenkova särskilt efterlyser (1999 s.7) är ingenting som varit utmärkande för det sovjetiska eller ryska samhället.

Stöd för tanken på ett relativt lågt förtroende mellan människor i Ryssland ges bland annat i en undersökning från år 1996 som visar att inte mer än 31 procent av ryssarna anser att människor generellt sett är att lita på (Gibson, 2001 s.52). Det låga förtroendetalet bekräftas också i en undersökning två år senare med mycket näraliggande resultat (ibid s.53). Annan belysande statistik anförs av Domrin, enligt vilken år 2001 endast 5 procent av ryssarna valt att engagera sig i det fria föreningslivet och 73 procent dessutom ställde sig negativa till att göra detta (2003 s.204). Liknande siffror, från år 1998, citeras av Gibson enligt vilka mellan 80 och 90 procent av ryssarna inte var engagerade i det oberoende föreningslivet (2001 s.52).

Som Gibson själv framhåller kan ovanstående bild emellertid behöva kompletteras. Hans egen forskning ger vid handen att uppemot 60 procent av

ryssarna uttrycker förtroende för bekanta (acquaintances), siffror som i fråga om den individen mer närstående struktur han kallar "social networks" givetvis är ännu högre (ibid s.61). Då det ryska samhället i hög grad utmärks av ett genomgripande, informellt utbyte av tjänster och information och individens kontaktnät vanligen har stor omfattning är det naturligtvis inte oväsentligt om förtroendet mellan bekanta är högt (ibid). Det skulle kunna innebära att en hel del förtroende trots allt är förefintligt i samhället.

En tanke som framförs av Gibson är att det ryska samhällets alltför litet uppmärksammade sociala nätverk av mer informell och privat natur skulle kunna kompensera för det outvecklade föreningslivet och tjäna som bas för den vidare utvecklingen av ett civilt samhälle (ibid s.65-66). Dessa strukturer skulle enligt Gibson ha varit ett sätt att söka kompensera för de överväldigande svårigheterna att organisera sig utanför statens kontroll (ibid s.60). Hos nätverken särskilt gynnsamma karakteristika för det civila samhällets vidkommande skulle enligt Gibson vara att de är relativt politiserade, kännetecknas av höga nivåer av förtroende och är svaga (öppna) (ibid).

Några förklaringar kan vara på sin plats. I fråga om politiseringen är Gibsons tanke att nätverk kännetecknade av blott "a moderate degree of ideological agreement" (ibid) bidrar till en demokratifrämjande dialog i samhället. Med andra ord: "Social networks, to the extent they are heterogeneous and politically relevant, also contribute to democratic values through the simple process of political discourse" (ibid s.54).

Gibson betraktar alltså de ryska sociala nätverken som svaga. Styrkan eller svagheten i sociala relationer anses här bero på i vilken utsträckning de består av band som förenar olika sociala grupper (ibid s.55). Svaga band är alltså mer inklusiva och förenar individer ur olika grupper medan starka band är kännetecknande för utpräglade klan- och familjestrukturer och sålunda medför mycket starka inre bindningar men mindre intresse för kontakt med omgivande grupper. Sociala nätverk grundade i svaga band förutsätts innebära att människor med olika bakgrunder har lättare att komma i kontakt med varandra och utbyta idéer, något som givetvis är gynnsamt för det civila samhället. Gibsons slutsats att de ryska sociala nätverken är både omfattande och svaga får alltså betraktas som något i sammanhanget mycket hoppfullt. Mot denna bakgrund skulle det heller inte finnas något egentligt skäl att betrakta den ryska medborgaren som "atomiserad" och utan socialt sammanhang (ibid s.60).

3.2.2 *Blat'* - en specifikt rysk form av socialt kapital?

Marsh delar Gibsons önskan att motverka en alltför negativ bild av Rysslands sociala struktur och förutsättningar. Detta gör han på ett originellt och tankeväckande sätt genom att diskutera fenomenet *blat'*. Detta beskriver ett av personliga kontakter och ömsesidighet präglad system genom vilket individen får olika tjänster utförda och behov tillgodosedda (2000 s.186). Naturligtvis kan förtroende mellan de i nätverket ingående parterna anses vara en förutsättning för att detta skall fungera väl (ibid). Att personliga kontakter och informella metoder

spelar en stor roll i den genomsnittlige ryssens strävan att i vardagen tillgodose sina intressen torde heller inte på allvar bestridas av någon. Fenomenet *blat'*, av Marsh karakteriserat som en möjligen specifikt rysk form av socialt kapital (ibid s.187), kan dock betraktas som ett betydligt mindre entydigt positivt fenomen än denne ger vid handen.

Inte minst är ju *blat'* ett uttryck för en typ av förtroende som – också om det präglar mycket omfattande nätverk – istället för att vara generaliserat till samhället i dess helhet är begränsat till en viss grupp. Det är en gemenskap som – och då inte minst genom att på olika sätt manipulera och förbigå gällande regler – syftar till att på *det allmännas bekostnad* gynna den egna gruppen. *Blat'* skulle på så vis kunna anses motverka såväl ett solidariskt samhällsansvar som rättssäkerhet och ett öppet samhälle. Uhlin anser, till exempel att en av tre huvudförklaringar till bestående svaghet i det postsovjetiska civila samhället i Ryssland skulle vara att: ”The persistence of friendship networks that developed under communist rule make people feel no need to take part in public social networks” (opubl. s.103)

Säkerligen kan man dock, liksom Marsh, på goda grunder lyfta fram de horisontella relationer som präglar *blat'*-systemet, och kunde tänkas utgöra en folklig motvikt till en traditionellt mycket stark vertikal styrning av det ryska samhället (ibid, s.186). Kanske kan *blat'* betraktas som ett samhälles naturliga reaktion mot en så att säga illojal stat, vilken uppenbart inte agerar i medborgarnas intresse och vilken det sålunda kan förefalla både legitimt och önskvärt att i största möjliga mån söka förbigå och överlista.

Om bestickligheten på högsta nivå i det ryska samhället skriver Alfred B. Evans Jr. att: ”The importance of personal connections and the elaboration of patron-client relationships guarantee a high level of corruption in government” (2002 s.331). Enligt Vorozheikina skall den tidiga reformprocessen ha medfört en partiell underminering av klientelistiska strukturer (1994 s.112). I sin artikel, skriven i mitten av 1990-talet gör hon emellertid den observationen, att det hårdnande politiska klimatet efter kuppöversöket i augusti 1991 åter lett till en ”growth of clientelistic ties” (ibid s.113).

Deakin, för sin del, konstaterar om de samhällsförhållanden under vilka *blat'* uppstått att: “In these conditions survival depends on developing a ‘portfolio approach’ to solving immediate and pressing problems not encountered in normal circumstances in most developed societies and use of techniques not now familiar in the West (*blat* or *barter*)” (2001 s.76).

Han fortsätter: The ‘cultural’ explanation of the failure, so far, of Russia to develop a stable economy or polity is that it will take a generation, or more, to accustom the population to the notion of legitimate trust, either in institutions or individuals, after the ingrained cynicism of ‘former times’. But the sharpening of effective survival skills suggests that developed capacities exist which must be relevant, but are highly individualised” (opubl. s.77).

Blat' är som synes ett motsägelsefullt och tvetydigt fenomen. Vad som däremot är alldeles klart är att frågan om förtroende och socialt kapital är av största betydelse för det civila samhällets framtida utveckling i Ryssland.

3.2.3 Den ryske medborgaren – ingen föreningsmänniska?

Uhlin betraktar NGOs och sociala rörelser som de viktigaste aktörerna i det civila samhället (opubl. s.45). Till det som väsentligen skiljer en social rörelse från NGOs hör den förstnämnda organisationsformens massbas och mindre ordnade och hierarkiska struktur (ibid). Som Uhlin också antyder spelar sociala rörelser sin kanske största roll under en inledande transitionsfas för att sedan avta i omfattning och intensitet och därefter eventuellt i en fastare och mer formaliserad form uppträda som NGOs. Ett tänkvärt påpekande är att NGOs genom sin mer ordnade och förutsägbara verksamhet och sina avsevärt mindre medlemstal, ur maktens perspektiv kan upplevas som mindre hotande och att föredra framför mer anarkiska och oförutsägbara sociala rörelser av masskaraktär (ibid s.46). Av dessa båda former av sociala rörelser är NGOs den form som torde vara den tveklöst mest relevanta för en rysk samtidskontext och sålunda den som kommer att stå i fokus nedan.

Som ovan framgått ger tillgänglig statistik vid handen att lejonparten ryssar saknar aktivt föreningsengagemang. I absoluta tal kan det ryska föreningslivet dock knappast betraktas som försumbart. Man kan dessutom tänka sig att vissa organisationer utövar ett inflytande som påtagligt överstiger vad som vore att vänta med hänsyn till de egna medlemstalen. För att alls kunna uttala sig om omfattningen och betydelsen av dagens ryska föreningsliv är det självfallet också nödvändigt att känna till de förhållanden som rådde innan Sovjetunionens fall 1991 och som ger bakgrunden till dagens verklighet. Som Sarah L. Henderson påpekar fanns det så sent som 1985 endast EN officiell kvinnoorganisation i ett imperium som sträckte sig över elva tidszoner och omfattade en landmassa två och en halv gånger ytan av USA:s fastland (2003 s.93). Mot denna bakgrund är det kanske inte så illa om det, såsom det uppges i Mendelson och Glenn, vid 1990-talets slut fanns 2000-4000 kvinnoorganisationer i Ryssland (2000 s.54).

I fråga om omfattningen av det fria föreningslivet i stort, kan följande siffror anföras: År 2003 fanns det i Ryssland, enligt Gibson, 350 000 "public organizations" registrerade hos myndigheterna. 70 000 av dessa var icke-kommersiella, socialt präglade organisationer aktiva inom någon form av välgörenhet. De ryska välgörenhetsorganisationerna skall, enligt vad Domrin skriver, organisera mellan 1 och 2,5 miljoner människor. Deras olika typer av tjänster och understöd tas i anspråk av 20-30 miljoner människor årligen och uppgår till ett värde av 15 miljoner rubel per år (2003 s.194).

Ett intressant exempel på hur vissa typer av frivilligorganisationer förefaller på väg att bli etablerade i det ryska samhället ges av Dobrin i fråga om samarbetet mellan regionernas myndigheter och föreningsliv. År 1998 hade 12 av Rysslands sammanlagt 89 regioner ingått samarbetsavtal med exempelvis organisationer för handikappade eller föräldralösa barn. År 2001 hade antalet stigit till 40 – alltså nära hälften (ibid). Detta får onekligen betraktas som en positiv utveckling.

George E. Hudson framhåller att antalet NGOs i Moskva fördubblades på de tre åren mellan 1994 och 1997. Vid det senare tillfället uppgick de till 5000, varav 3000 kunde betraktas som aktiva (2003 s.217). Nu är det naturligtvis viktigt att hålla i minnet att den ryska huvudstaden i många avseenden intar en kraftig

särställning i förhållande till övriga landet. Rysslands ”andra huvudstad”, St. Petersburg, verkar intressant nog inte erbjuda någon särskilt gynnsam jordmån för ett spirande civilt samhälle. På det index i fem steg som Hudson upprättat över styrkan i det civila samhället på olika håll i Ryssland och där fem är den högsta skattningen, får Petersburg – tillsammans med bland annat staden Perm – bara en tvåa. Här, sammanfattar Marsh, är socialt kapital antagligen att betrakta som en bristvara (2000 s.190). Han framhåller vidare ”the great diversity among Russia’s regions in terms of their levels of civic community” (ibid s.192) och menar sig kunna lägga fram båda kvantitativa och kvalitativa bevis för att socialt kapital existerar i många av Rysslands regioner (ibid s.196). Hudson, för sin del, betraktar det ovan berörda Civic Forum som ett bevis för att: ”NKO activity is vigorous outside of Moscow as well, refuting the impression that Moscow is simply a ”Potemkin village”, highly unrepresentative of what is going on in the rest of the nation” (2003 s.218).

McFaul och Treyger menar, med många, att den politiska ordningen i Ryssland under Putin i jämförelse med Jeltsin-årens mer godartade försummelse inneburit en utveckling i riktning mot påtagligt kärvare villkor (2004 s.159). I den mån maktens inställning hårdnat, förefaller detta för det fria föreningslivets del ha slagit påfallande olika. Mendelson och Glenn gör ett mycket viktigt påpekande, i det de betonar hur inte minst kvinnoorganisationerna i stor utsträckning verkar ha undsluppit sådana mot verksamheten riktade myndighetsåtgärder som drabbat bland annat människorätts- och miljöorganisationer (2002 s.84).

Också Hudson framhåller kvinnoorganisationerna som exempel på ett förhållandevis framgångsrikt föreningsliv. Andra exempel på organisationer som, åtminstone i den mån de inte är öppett regimkritiska, skulle ha blivit förhållandevis väl etablerade i samhället är mödraorganisationer samt sammanslutningar för veteraner från kriget i Tjetjenien och Afghanistan (2003 s.119). Denna typ av grupper, som bland annat arbetar med rättsskydd, hör samtidigt till den del av det ryska föreningslivet som i störst utsträckning beror av utländskt understöd (ibid). Som Hudson påpekar kan just ett alltför stort beroende av utlandet – eller för den del av staten – liksom misstankar om band till den organiserade brottsligheten, undergräva legitimiteten för ryska NGOs i breda befolkningslager genom att ställa deras oberoende i fråga (ibid s.220).

Den genomsnittlige ryssen är i dagsläget knappast någon föreningsmänniska. Detta vore väl knappast heller att vänta. Det fria föreningslivets tillväxt och utveckling under de knappt femton åren sedan Sovjetunionens fall måste, givet det i många hänseenden mycket dåliga utgångsläget, betraktas som betydande. Vissa typer av organisationer förefaller ha lyckats etablera sig tämligen väl, och somliga NGOs åtnjuter en prestige och har ett genomslag som överstiger vad man kanske kunde vänta sig i förhållande till relativt blygsamma medlemstal. De ryska kvinnoorganisationerna har – enligt vissa bedömare – kommit att höra till det ryska samhället mest dynamiska och bäst etablerade NGOs, och är i sammanhanget av stort intresse. De kommer att behandlas nedan.

3.2.4 Kvinnoorganisationerna i Ryssland

Självfallet är frågan om den ryska kvinnans ställning och organisation av allra största vikt för en förståelse av det civila samhället i Ryssland. I litteraturen framhålls detta med särskild emphasis bland annat i Marsh och Gvosdev (2002 s.57) och av Henderson (2003 s.93). Om ryska kvinnor i stor utsträckning förefaller stå utanför det traditionella politiska livet är de, som Henderson framhåller, betydligt mer aktiva inom NGOs och kommer på så vis att spela en nyckelroll för utvecklingen av det civila samhället. Hemment talar för övrigt om en "much commented upon 'masculinization' of post-socialist public space" (2004 s.219) och påpekar också hon, att: "women have found a niche in the non-governmental sphere" (ibid). Man kan förutsätta, att ett stärkande av kvinnans ställning också innebär ett stärkande av det civila samhället i stort (ibid s.91). Kvinnorörelsen kan också, som Henderson påpekar, betraktas som en intressant fallstudie i fråga om effekterna av utländskt bistånd (2003 s.90).

Som på så många andra områden, fortsätter naturligtvis arvet från sovjettiden att spela en stor roll för kvinnans ställning i Ryssland. Den officiella hållningen under kommunismen var att full jämlikhet rådde och att det sålunda inte fanns någon kvinnofråga. Den formella jämlikheten maskerade emellertid, som Kimberly A. Weir understryker, en mycket diskriminerande och ojämlig samhällsordning där kvinnor relegerades till en ekonomisk och social andra klass (2002 s.157). Ett resultat av sovjettiden som dock får anses ha stärkt kvinnans ställning var att kvinnorna under denna epok i gemen gick ut i förvärvsarbete (ibid s.161).

Trots att många könsstrukturer förefaller oförändrade har en hel del ändå hänt i det nya Ryssland. Där det, som ovan nämnts, för tjugo år sedan bara fanns en enda kvinnoorganisation i hela det väldiga Sovjet (Henderson, 2003 s.93), uppskattas antalet kvinnoorganisationer i Ryssland idag till uppemot 4000 (Mendelson och Glenn, 2002 s.54). Den landsomfattande paraplyorganisationen "The Consortium of Women's Non-Governmental Organizations" omfattar, till exempel, 160 kvinnoorganisationer från 52 av Rysslands regioner (*Civil Society Development in Russia: Women's NGO Contribution*, 2003 s.19). Långt ifrån alla bedömningar av den ryska kvinnorörelsen är dock positiva.

Uhlin konstaterar i sin studie att: "The contemporary Russian women's movement has been described as rigid, hierarchical, isolated from the people, professionalized, bureaucratic, western oriented, and dependent on foreign funding" (opubl. s. 111). Detta är onekligen en rätt dyster utvärdering, vilkas huvuddrag Uhlin dock förefaller instämma med. Dessutom kan, enligt av Uhlin refererade källor, kvinnoorganisationerna betraktas som sinsemellan förhållandevis isolerade och i politiskt hänseende extremt svaga (ibid). Allvarligast av allt är ändå enligt Uhlin kvinnoorganisationernas generellt sett svaga ställning i den allmänna opinionen. Som han säger: "It is clear that there is a general aversion to women's organizations in Russia" (ibid s.112) och vidare: "Feminism is a foreign concept that is hard to use in the sexist post-communist cultural environment, with traditional sex-role stereotypes being reinforced by the media" (ibid).

Henderson framhåller att de uttalat feministiska kvinnoorganisationerna i Ryssland är mycket få (2003 s.99-100). Hon betraktar också den ryska kvinnorörelsen som påfallande heterogen och i första hand upptagen med de mer praktiska och materiella välfärdsaspekterna av den ekonomiska och politiska transitionen i landet: "To speak of a 'women's movement' in Russia is to refer to a very large, diverse array of organizations that are led by women and that in some way address the challenges that women face in an era in which their economic and political positions are rapidly readjusting, often, initially, in a downward spiral" (ibid s.95). Uhlén betonar också att många kvinnoorganisationer ogärna definierar sig som feministiska, eller politiska, och rent av skulle kunna betraktas som uttalat antifeministiska (opubl. s.112-113). Termen feminism undviks också vanligen, och 30 procent av kvinnoorganisationerna i Uhléns studie säger sig inte arbeta för "women's rights" (ibid s.113).

Bilden av den ryska kvinnorörelsen är som synes mycket komplex. Där vissa författare framhåller den som ett exempel på ett förhållandevis framgångsrikt civilt samhälle på god väg att etablera sig i Ryssland, väljer andra att betona dess isolering, stora beroende av utlandet, politiska irrelevans och den dåliga publicitet rörelsen får i media. Man kan naturligtvis också fråga sig om den ryska kvinnorörelsen i första hand är ideologiskt omedveten, eller helt enkelt tvungen att koncentrera sig på akuta sociala frågor kopplade till transitionsprocessen i landet. Klart är i alla händelser att en västlig feministisk diskurs ännu har mycket svagt fotfäste i kvinnorörelsen i Ryssland liksom i landet i stort.

Till slut måste ändå framhållas att mycket betydelsefullt redan åstadkommit av de ryska kvinnoorganisationerna. Vad som - trots det i många hänseenden dåliga utgångsläget redan uppnåtts - sammanfattas på ett utmärkt sätt av Kimberley A. Weir i Marsh och Gvosdev: "Women who identify with feminist goals have formed organizations in which elements of cooperation, identity, trust, and participation are evident. Women are now more likely to report abuses than under Communism. Women are exploring their identities as they search for a language to define themselves and their actions. Women are participating in all sorts of organizations and clubs to enhance their lives and in many cases ensure their livelihoods. (2002 s.165).

3.2.5 Det civila samhället i Ryssland – sammanfattning

I fråga om det civila samhällets förutsättningar i Ryssland spelar arvet från Sovjettiden en i högsta grad bestämmande – och övervägande mycket negativ – roll. Viktigt är också att inse att statsordningen i Ryssland även i försovjjetisk tid varit kraftigt statscentrerad. I alla händelser åtnjöt staten under sovjettiden ett de facto monopol på både maktutövning och formell organisation i samhället. Efter Sovjetunionens fall har emellertid en ny syn på inre säkerhet vunnit insteg, och samhällelig pluralism är nu officiell doktrin. Frågan är naturligtvis om det officiella Rysslands nyvunna intresse för det civila samhället speglar en verklig omvändelse eller är övervägande taktiskt betingat. Bilden är här förhållandevis splittrad.

Intressant är också vilken effekt Putins försök att på inrikesplanet stärka statsmakten får för det civila samhället. I den mån staten verkligen skulle visa sig komma att kunna ta ett grundläggande ansvar för sina medborgare kan man tänka sig också positiva effekter härav. Olyckligtvis förefaller myndigheterna fortfarande besjålas av högst betydande kontrollambitioner. Detta visar sig i dagsläget inte minst på lagstiftningsområdet. Ett mycket effektivt kontrollinstrument i fråga om det oberoende föreningslivet har för myndigheternas del varit möjligheten att neka sökande organisationer registrering/omregistrering. Dessutom har det officiella Ryssland visat intresse för att skapa egenkontrollerade ”frivilligorganisationer” (GONGOs) som med den materiella och mediala uppbackning de kan förväntas få naturligtvis utgör ett betydande potentiellt hot mot det oberoende föreningslivet.

Bland annat den sistnämnda strategin kom till användning inför den stora, statsinitierade NGO-konferensen Civic Forum i Moskva år 2001. Det oberoende föreningslivets representanter gjorde då emellertid ett förhållandevis starkt och enhetligt motstånd mot statliga kontrollförsök. Initiativet till konferensen var i sig också en indikator på att det civila samhällets organisationer inte saknar betydelse i den ryska statens ögon.

En viktig fråga är självfallet om och i vilken utsträckning staten kan spela någon konstruktiv roll för tillskapandet av ett civilt samhälle. Valet mellan en statscentrerad och en liberal inställning kan kanske i grunden sägas vara ett val mellan stabilitet och frihet som överordnade värden. Att det är den statscentrerade modellen som tillämpats – och tillämpas – i Ryssland står klart. Lika tydligt är emellertid att medborgarna har påfallande lågt förtroende för staten, i den mån de alls betraktar den som demokratisk.

Förhållandet mellan medborgarna i Ryssland beskrivs ofta som karakteriserat av lågt förtroende. Klart är också att sovjetmakten knappast strävade efter att skapa villkor som gynnade ett förtroendefullt förhållande mellan medborgarna utanför statens kontroll. Undersökningar ger också vid handen att förtroendet för människor i allmänhet är påfallande lågt. Dock finns ett förtroende för människor inom de egna sociala nätverken – nätverk som mot bakgrund av de ofta informella transaktionsvägarna i det ryska samhället inte sällan är av betydande omfattning.

De öppna och horisontella, ryska sociala nätverken skulle kanske kunna utgöra en förutsättning för en vidare utveckling av det civila samhället. *Blat*, ett begrepp som betecknar ömsesidiga, informella tjänster i egenintresse, har lyfts fram som en specifikt rysk form av socialt kapital. Det är emellertid högst tveksam huruvida *blat* skall anses vara något positivt, då detta system ju egentligen bygger på nepotism och illojalitet mot samhället som helhet.

Lejonparten ryssar saknar föreningsengagemang. I absoluta tal har emellertid det ryska föreningslivet en icke obetydlig omfattning. Detta inte minst med tanke på att formell, oberoende organisering egentligen blivit möjlig först vid sovjettidens slut.

Av 350 000 registrerade ”public organizations” i Ryssland är hela 70 000 icke kommersiella och ägnar sig åt ideella ändamål. Vissa typer av organisationer, exempelvis sådana som företräder handikappade, föräldralösa, mödrar eller veteraner förefaller i ökande grad etablera sig också som samarbetspartners för

myndigheterna. Föreningslivet är naturligtvis mycket livligt i Moskva (däremot svagt utvecklat i Petersburg) men befintligt också i regionerna.

Ryska kvinnor är betydligt mer aktiva i NGOs än inom exempelvis det traditionella politiska livet. Idag finns uppemot 4000 olika kvinnoorganisationer i Ryssland, att jämföra med endast en officiell under sovjettiden.

Värderingarna av de ryska kvinnoorganisationernas ställning varierar förhållandevis kraftigt. Hos utländska bidragsgivare är de emellertid favoriter, och de är ofta kraftigt beroende av utländska bidrag. Klart är att uttalat feministiska kvinnoorganisationer är få. Förståelsen för en feministisk diskurs i det ryska samhället är också mycket liten. Inga utomstående bedömare torde dock bestrida, att frågan om kvinnans ställning och organisation är av utomordentlig betydelse för utvecklingen av det civila samhället i Ryssland.

4. Fallet Ryssland och de generella teorierna om det civila samhället

En fråga som genast inställer sig vid ett försök att beskriva det ryska civila samhället är i vilken mån exempelvis tanken på en ”tredje sektor” här egentligen är relevant och tillämpbar. Man kan naturligtvis se det som önskvärt eller nödvändigt att Ryssland utvecklar en sådan sfär – kanske håller detta också verkligen på att ske – men det kan inte nog betonas, att det är högst osäkert om någonting som liknar en ”tredje sektor” någonsin existerat i landet. Liksom överallt annars har det i Ryssland – trots åtminstone sovjetmaktens nära nog obegränsade kontrollambitioner – alltid funnits en privat sfär. Denna har emellertid varit övervägande inåtblickande och slutet mot samhället utanför. Inte heller har den ryska staten förrän i helt modern tid vare sig de facto eller de jure erkänt det berättigade i en samhällssfär med några som helst anspråk på ett garanterat mått av autonomi från statlig kontroll eller inblandning. De privata sociala nätverken förefaller – med undantag från några revolutionära epoker – i allt väsentligt också ha sysselsatt sig med vad Uhlin kallar ”inward-looking or private ends” (opubl. s.41). Om man som Uhlin anser att: “civil society is a public sphere” (ibid) blir detta naturligtvis problematiskt.

Ett problem med många av de gängse teorierna kring det civila samhället är alltså att de i otillräcklig grad räknar med den sällsynta långt drivna kontroll och dominans den ryska staten lyckats tillvinna sig över strängt taget hela samhället i Ryssland. Utgångspunkten är ju trots allt vanligen en västerländsk samhällsordning där det finns ett historiskt väl förankrat och på formella garantier och allmän acceptans grundat utrymme för oberoende social organisering med samhällsförändrande ambitioner.

Uhlin hävdar att formerna för samarbetet mellan civilt samhälle och stat är av den största betydelse i auktoritära samhällen, då staten kan förväntas söka vinna kontroll över det oberoende organisationslivet (opubl. s.53). För Ryssland, som i alla händelser inte helt och hållet befriat sig från sitt auktoritära förflutna, är detta en observation av stor vikt. Att det civila samhällets aktörer under Civic Forum jämförelsevis beslutsamt och framgångsrikt värnade sitt oberoende är naturligtvis hoppningivande och har sin betydelse.

Man kan också framhålla hur det i Väst finns en tradition av medborgarskap som är förknippad med tanken på vissa omistliga rättigheter för individen och som vidare ser samhället som byggt på autonoma, aktiva och ansvarsfulla individer i samverkan. Hur man tänker sig detta sammanfattas väl av Deakin: “In the fully developed concept of citizenship rights, duties, entitlements and responsibilities should all march together. This can then provide the framework within which uncoerced charitable action to promote common interests can take place” (2001

s.61). Hela kontrakts- och rättighetstänkandet med avseende på individens förhållande till staten är mycket främmande för rysk tradition. Statscentrismen har emellertid inte bara varit praktik i Ryssland – tanken på statsnyttans överordning över individen förefaller också idémässigt väl förankrad hos befolkningen.

Tanken på ett civilt samhälle förutsätter människors oberoende samverkan, för det allmänna bästa och utanför statens direkta kontroll. Det kan inte nog betonas att det här, som sagt, handlar om en samverkan av ansvarskännande *individer*. Också denna utgångspunkt är problematisk vad gäller Ryssland. Som tydligt framhålls i Marsh och Gvosdev framträder i rysk idétradition – liksom, skall det tilläggas i faktisk historisk samhällsorganisation, i bygemenskapen och senare under kommunismen – ett påfallande komunitärt drag (2002 s.7). Individen är – i kanske första hand – del av sin gemenskap. Givetvis bör denna aspekt inte övertolkas, men den har sin betydelse och måste beaktas. Här kan vi också finna en (del)förklaring till varför begreppet ”civilt samhälle” inte riktigt slagit an och vunnit fotfäste hos den ryska befolkningen. I de akademiska och politiska miljöer i Ryssland där återkommande referenser till civilt samhälle faktiskt förekommer, verkar man också inte sällan definiera begreppet på ett sätt som i betydande grad avviker från vad som är brukligt i väst.

Domrin framhåller att man ifrån en rysk tolkningshorisont vanligen inte kan tänka sig det civila samhället som helt autonomt i förhållande till staten, utan betraktar detta som naturligen införlivat i statens strukturer och en organisk del av dessa (2003 s.201). Med denna utgångspunkt är det otänkbart att det civila samhället skulle komma att etableras på statens bekostnad (2003 s.204) och begreppet, som det uppfattas i Ryssland, kunde enligt Domrin närmast jämföras med ”community” i traditionell rysk bemärkelse (ibid). Bron Jr. gör också den intressanta anmärkningen att i den mån det civila samhället verkligen beskrivs som en sfär vilken skulle kunna överta makt från, eller i någon mån konkurrera med, staten riskerar detta att upplevas som problematiskt i det av ett statscentristiskt ideal så präglade Ryssland (2001 s.161). Dessutom förekommer i den ryska debatten referenser till marxistiska begrepp som trots att de förete en yttre likhet med termer som är gängse i en västlig, icke-marxistisk diskurs om det civila samhället, till sitt innehåll är väsensskilda från dessa. Också detta kan bidra till att det är osäkert vad man egentligen talar om. Referensbakgrunden kan således vara mycket olika (ibid s162).

Man behöver kanske inte gå så lågt som de, som hävdar att: ”since civil society is the product of a specific period in the evolution of the West, it cannot exist, let alone prosper, in non-Western societies” (Edwards, 2004 s.30). Det verkar rimligt att anta att de kontakt-, samhörighets- och lojalitetsskapande funktioner som är en så viktig del av det civila samhället torde vara konstituerande för mänskligt samhällsliv över huvud taget, också där påfallande brister i pluralism och frivillighet gör att man måhända inte kan tala om ett civilt samhälle i vedertagen västerländsk mening, med bland annat dess så centrala, offentliga dimension. Huruvida Ryssland tillhör gruppen ”non-Western societies” – vad nu denna innefattar – är naturligtvis också allt annat än givet. Kanske kan man ändå tänka sig att, med landet i åtanke, liksom Seligman, våga påstå att: “In the East, the (practical) conditions for the emergence of the classical Western liberal-

individualist model of civil society do not fully exist...” (1996 s.200). I alla händelser förefaller det nödvändigt att Rysslands specifika kulturella utgångspunkter och historia tas i aktivt beaktande i fråga om landets förutsättningar att utveckla ett livskraftigt civilt samhälle. Exempelvis måste stalinterrorn ha varit förödande för förtroendet och de sociala banden i det dåvarande sovjetiska samhället på ett sätt som nära nog torde sakna motstycke i historien, och som knappast kan ha undgått att sätta bestående spår.

De två olika perspektiv inom forskningen kring civilt samhälle som kan sägas ha mer instrumentella respektive mer idealistiska utgångspunkter är naturligtvis båda belysande för och fullt tillämpliga på ryska förhållanden. Om den senare, som alltså tenderar att sätta likhetstecken mellan civilt samhälle och det ”goda samhället” tvingas man dock konstatera att dagens ryska verklighet står mycket långt ifrån dess grundläggande utgångspunkter och ideal. I sämsta fall skulle detta kunna göra den så främmande för ryska förhållanden, och för förväntningarna i det ryska samhället, att den förlorade i förklaringskraft. Å andra sidan borgar dess kvalitativa hållning för en nödvändig kritisk analys av det faktiska innehållet i bland annat olika typer av föreningsliv i Ryssland. Detta har naturligtvis sitt värde i ett land där staten åtminstone tidigare utövat stort inflytande över ett visserligen massomfattande, men styrt - och ur det civila samhällets synpunkt ”tomt” - föreningsliv. I det fall den inte verkar alltför verklighetsfrämmande, kan den mer idealistiska skolans bild av ”det goda samhället” måhända verka inspirerande och förebildligt. Detsamma gäller väl den nära besläktade tanken på det civila samhället som en ”public sphere” eller offentlig arena för debatt och samtal. Till förutsättningar härför som är påfallande otillräckliga i dagens Ryssland hör bland annat: ett pluralistiskt och dialoginriktat samhällsideal, mediernas frihet, statens välvilja samt medborgarnas intresse för eller materiella möjligheter att engagera sig för det allmänna bästa. Detta gör dock, som sagt, inte behovet mindre av uppförande motbilder.

Det kan inte nog betonas att tanken på ett civilt samhälle förutsätter en samhällsengagerad medborgare. Mot uppkomsten av en sådan talar en samhällsordning som fostrat misstro istället för förtroende mellan medborgarna, och som själv inte är betrodd. Häremot talar också medborgarnas upptagenhet med att säkra den egna materiella överlevnaden. Något ligger det nog i Domrins tanke på att utvecklingen av ett civilt samhälle förutsätter en miniminivå av materiell trygghet (2003 s.11). Såväl intresset för som möjligheten att engagera sig i samhället tas kanske ibland alltför obekymrat för givna. Frågan är också om effekterna av den chockartade omvälvning som Rysslands ekonomiska transition innebar för samhället i tillräcklig mån beaktats. Många av det ryska civila samhällets organisationer har ju också skapats specifikt för att söka lindra akuta sociala problem i samband med de ekonomiska omvälvningarna (Squier, 2002 s.169). Det fria föreningslivets tillkomsthistoria i Ryssland förefaller sålunda i viktiga avseenden skilja sig ifrån de västliga mönster som i stor utsträckning kommit att ligga till grund för gängse teorier om det civila samhället.

Tanken på de ofta vidsträckta ryska personliga nätverken som reservoarer för förtroende och socialt kapital, och en potentiell grogrund för det civila samhället, ligger naturligtvis nära till hands. Säkert är att nätverken representerar

förtroendefulla relationer mellan vad som ofta är förhållandevis stora grupper av människor med skiftande bakgrund. Allt detta verkar utmärkt lovande för det civila samhället. Vid närmare eftertanke finns det emellertid anledning att göra betydande reservationer för samhällseffekterna av *blat*, det ryska systemet för ett ömsesidigt, informellt tjänsteutbyte (2000 s.186). Hur stora och öppna nätverken än är så bygger de på att deras medlemmar på informella vägar skaffar sig förmåner på det övriga samhällets bekostnad. De grundar sig i vänskapskorruption och förutsätter illojalitet mot samhället som helhet. *Blat* stämmer perfekt in på Deakins definition av "anti-social trust" (2001 s.72). En avgörande insikt framförs här av Edwards, som konstaterar att "bonding" inom en grupp, i det civila samhället måste kompletteras av "bridging" mellan olika grupper (2004 s.33). *Blat* är snarast att betrakta som "bonding" utan "bridging". De ryska sociala nätverken har en obestridlig social potential, som emellertid hämmas av att de vänder sig bort ifrån samhället. Kanske är det största hindret för tillväxten av ett civilt samhälle i Ryssland också just detta, att staten inte lyckats tillvinna sig – eller förtjäna – medborgarnas förtroende. Marcia A. Weigles kommentar från år 2000, att såväl statsmakten som det politiska och civila samhället i Ryssland är långt ifrån konsoliderade torde i betydande utsträckning kunna anses beskriva också dagens situation (2000 s.19).

5. Referenser

- Baburkin, Sergei, 2000. "National Security, Civil Society, and Human Rights in Russia: Conceptual and Legal Framework", *Demokratizatsiya* vol. 8, nr 3, s. 376-384
- Berger, Peter L. – Neuhaus, Richard John, 2000. "To Empower People: From State to Civil Society", s. 143-181 i Eberly, Don E. (red.) *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Debate*. New York, London: Rowman and Littlefield.
- Bron Jr., Michal, 2001. "Civil Society in Russia. A Non-Existent Phenomenon?", s. 161-176 i Schemmann, Michael – Bron Jr., Michal (red.) *Adult Education and Democratic Citizenship IV*. Krakow: Impuls Publishers.
- Civil Society Development in Russia: Women's NGO Contribution*, 2003. Moscow: Consortium of Women's Non-Governmental Organizations.
- Deakin, Nicholas, 2001. *In Search of Civil Society*. Basingstoke: Palgrave
- Domrin, Alexander N., 2003. "Ten Years Later: Society, "Civil Society", and the Russian State", *The Russian Review*, nr 62, s.193-211.
- Eberly, Don E., 2000. "The Meaning, Origins, and Applications of Civil Society", s. 3-29 i Eberly, Don E. (red.) *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Debate*. New York, London: Rowman and Littlefield.
- Edwards, Michael, 2004. *Civil Society*. Cambridge: Polity.
- Elshtain, Jean Bethke, 2000. "Democracy on Trial: The Role of Civil Society in Sustaining Democratic Values", s. 101-122 i Eberly, Don E. (red.) *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Debate*. New York, London: Rowman and Littlefield.
- Evans Jr., Alfred B., 2002. "Recent assessments of Social Organizations in Russia", *Demokratizatsiya* vol. 10 nr 3, s. 322-342.
- Fukuyama, Francis, 2000. "Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity", s.257-266 i Eberly, Don E. (red.) *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Debate*. New York, London: Rowman and Littlefield.
- Gibson, James L., 2001. "Social Networks, Civil Society, and the Prospects for Consolidating Russia's Democratic Tradition", *American Journal of Political Science*, vol. 45, nr 1, s. 51-69.
- Golenkova, Zinaida, T., 1999. "Civil Society in Russia", *Russian Social Science Review* vol. 40, nr 1, s. 1-13.
- Hale, Henry E., 2002. "Civil Society from Above? Statist and Liberal Models of State-Building in Russia", *Demokratizatsiya*, vol. 10, nr 3, s.306-319.

- Hemment, Julie, 2004. "The Riddle of the Third Sector: Civil Society, International Aid and NGOs in Russia", *American Quarterly* vol. 77, nr 2, s. 215-241.
- Henderson, Sarah L, 2003. *Building Democracy in Contemporary Russia. Western Support for Grassroots Organizations*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Hudson, George E., 2003. "Civil Society in Russia: Models and Prospects for Development", *The Russian Review*, nr 62, s. 212-222.
- Marsh, Christopher, 2000. "Social Capital and Democracy in Russia", *Communist and Post-Communist Studies* nr 33, s. 183-199.
- Marsh, Christopher – Gvosdev, Nicholas K., 2002. *Civil Society and the Search for Justice in Russia*. New York, Oxford: Lexington Books.
- McFaul, Michael – Treyger, Elina, 2004. "Civil Society", s.135-173 i McFaul, Michael – Petrov, Nikolai – Ryabov, Andrei (red.) *Between Dictatorship and Democracy. Russian Post-Communist Political Reform*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Mendelson, Sarah E. – Glenn, John K., 2002. *The Power and Limits of NGOs. A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*. New York: Columbia University Press.
- Nikitin, Alexander – Buchanan, Jane, 2002. "The Kremlin's Civic Forum: Cooperation or Co-optation for Civil Society in Russia?", *Demokratizatsiya*, vol. 10, nr 2, s. 147-165.
- Putnam, Robert D., 2001. *Bowling alone: the Collapse and Revival of American Community*. London: Simon and Schuster
- Ross, Cameron, 2000. "Federalism and Democratization in Russia", *Communist and Post-Communist Studies*, nr 32, s. 403-420.
- Seligman, Adam B., 1992. *The Idea of Civil Society*. New York: Free Press.
- Squier, John, 2002. "Civil Society and the Challenge of Russian Gosudarstvennost", *Demokratizatsiya*, vol. 10, nr 2, s.166-182.
- Tester, Keith, 1992. *Civil Society*. London: Routledge.
- Uhlin, Anders, opublicerat manuskript (utskrivet 2005-01-03). *Post-Soviet Civil Society. Democratization in Russia and the Baltic States*.
- Vorozheikina, Tatiana, 1994. "Clientelism and the Process of Political Democratization in Russia", s. 105-119 i Roniger, Luis – Günes-Ayata, Ayse (red.) *Democracy, Clientelism, and Civil Society*. Bolder, London: Lynne Rienner Publishers.
- Weigle, Marcia A., 2000. *Russia's Liberal Project. State-Society Relation in the Transition from Communism*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania University Press.
- Weigle, Marcia A., 2002. "On the Road to the Civic Forum: State and Civil Society from Yeltsin to Putin", *Demokratizatsiya*, vol. 10, nr 2, s. 117-146.
- Weir, Kimberly A., 2002. "Women's Experiences of Justice and Injustice in Russia", s. 157-180 i Marsh, Christopher – Gvosdev, Nicholas K. (red.) *Civil Society and the Search for Justice in Russia*. New York, Oxford: Lexington Books.

